

ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ՆՈՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ա. Ս. Խաչատրյան

Հիմնաբառեր: Նորաբանություն, բարդ բառ, արևմտահայերեն, շարահյուսական հարաբերություն, բառակապակցություն, բայ, բայաձև, ուղիղ խնդիր:

Բառակազմական համակարգը ներկայացնում է տվյալ լեզվի բառակազմական միջոցների և եղանակների, բառակազմական միավորների, բառակազմական տիպերի ու դրանց կաղապարների և բառերի կազմության հետ կապված հնչունաբանական ու քերականական իրողությունների ամբողջություն: Յուրաքանչյուր լեզու իր պատմական զարգացման ընթացքում ստեղծում է բառակազմության իր միջոցներն ու եղանակները: Այս ամենից բացի բառապաշարի զարգացմանը զուգահեռ լեզվի զարգացման ամեն մի փուլում գործում են նախորդ փուլերի բառակազմական իրողությունները, որոնք տվյալ փուլում դրսևորվում են տարբեր կենսունակությամբ: Ժամանակի ընթացքում լեզվից իսպառ վերանում են որոշ բառակազմական երևույթներ, առաջ են գալիս նոր իրողություններ, որոնք հնարավորություն են տալիս բառեր կազմելու առավել կենսունակ եղանակներով: Հայերենը պատկանում է այն լեզուների թվին, որոնց բառակազմությունը բավական ճկուն է: Այս առանձնահատկությունը հայերենում գործածվող արմատների, բառերի ու ածանցների միջոցով բազմաթիվ նոր բառեր ստեղծելու, օտար լեզուների շատ տերմիններ հայերենով հեշտությամբ թարգմանելու և, իհարկե, դրանց իմաստները հայեցի վերարտադրելու հնարավորություն է տալիս:

Դեռևս գրաբարից սկսած՝ հայերենը չի բավարարվել պարզ և արմատական բառերի կիրառմամբ, այլ ստեղծել է բազմաթիվ նոր բաղադրություններ: Բառապաշարի ուսումնասիրության ընթացքում կարևոր դերակատարում ունեն նորակերտ բառերը (նորաբանությունները, նորակազմությունները), դրանց երևան բերած իմաստային և բառակազմական նրբերանգները: Լեզվի բառապաշարը անընդհատ փոփոխվում և զարգանում է, որը անմիջականորեն կապված է հասարակական կյանքի, բնագավառների փոփոխման հետ: Շատ դժվար է հստակ ներկայացնել բառերի ստեղծման և նրանց հիմքը հանդիսացող առարկաների, երևույթների առաջացման ժամանակագրությունը: Ակադ. Գ. Ջահուկյանը գրում է. «Իրերի աշխարհը պահանջում է բառերի նորացում, և բառերի փոփոխության պատճառներն ըմբռնելու համար պետք է հաճախ դուրս գալ լեզվի սահմաններից և մտնել հասարակության, նրա մշակույթի, գիտության ու արվեստի պատմության մեջ»¹:

Բառակազմական իրողությունների ուսումնասիրությունը միշտ էլ լեզուն ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում է եղել²: Դեռևս գրաբարյան շրջանից փորձեր են արվել որոշելու բառերի կառուցվածքը, դասակարգելու նաև բառակազմական միավորները, այդ թվում՝ բարդության բաղադրիչների՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունները (հոլովական, շարահյուսական):

1. *Բաղադրությունների բաղադրիչների հոլովական հարաբերությունները*: Անվանական բառերի (գոյականների և բայարմատի, գոյականների և գոյականների) միացումից ստեղծված բարդությունները մեծ տարածում ունեն հայերենում: Նման բաղադրումներից կազմվում են գոյականներ, ածականներ, որոնցով մեծապես հարստանում է արևմտահայերենի բառային կազմը: Երբ բարդու-

¹ Դ. Բ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Ереван, 1978:

² Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Մ. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի բառային կազմը, Ե., 1955: Է. Բ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984: Մ. Ա. Էլոյան, Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն, Ե., 1989: Մ. Մ. Մարգարյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1990:

թյան բաղադրող հիմքը արտահայտված է բայարմատով կամ բայահիմքով, ապա վերջինս իրեն է ենթարկում բարդության առաջին բաղադրիչը: Նման բարդությունները բառակապակցության վերածելիս առաջին բաղադրիչը ստանում է զանազան հոլովների արտահայտած իմաստներ:

ա) *Ուղղական-հայցականի նշանակությամբ. արժեչափ, ապագայակերտ, լրասփիւռ, գանձատրում, խաղաղաբեր, ջղագար, ճակատագրորոշ, հայրենակերտիչ* և այլն:

բ) *Սեռական-տրականի նշանակությամբ. սպայակոյտ (զլխավոր շտաբի իմաստով), ռազմավորձ, հուզաշխարհ, ճնշամիջոց, հրթիռատարափ, հայադարբնոց, գործելաձև, կենսագրահ:*

գ) *Բացառականի նշանակությամբ. դպրոցագուրկ, վարկագուրկ, հեռակապ:*

դ) *Գործիականի նշանակությամբ՝ աշխարհացրիւ, բրդահիւս, ծիրանավառ, ախտավարակված, ատելավառութիւն, պարսպապատ, մատնանիշ:*

Նշենք, որ սույն թեմայի առնչությամբ ներգոյականի նշանակությամբ նորակազմություններ չեն հանդիպել:

2. *Բարդությունների բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունները:* Ինչպես գիտենք, բառաբարդումը կարևոր միջոց է լեզվի բառային կազմի հարստացման համար: Այն որոշ չափով առնչվում է ձևաբանության և շարահյուսության հետ: Շարահյուսության հետ բառաբարդման կապն արտահայտվում է բարդության բաղադրիչների բազմազան շարահյուսական հարաբերություններով: Թեև իսկական բարդությունների բաղադրիչների շարահյուսական կապը ձևաբանորեն դրսևորված չէ և ընդհանուր առմամբ մթագնած է, սակայն յուրաքանչյուր բարդության մեջ այն առկա է պոտենցիալ ձևով և երևան է գալիս, երբ բարդությունը վերածում ենք բառակապակցության և միայն այդ դեպքում կարող ենք վերապրուկորեն որոշել նրանց շարահյուսական պաշտոնը: Այս առիթով Մ. Աբեղյանը գրում է. «Ինչքան էլ իսկական բարդության մեջ շարահյուսական կապակցության ձևն իբրև այդպիսին անհե-

տացած է, բայց և այնպես երկու բաղադրիչ մասերի շարահյուսական հարաբերության զգացումը մնում է: Սակավաթիվ են այնպիսի իսկական բարդությունները, որոնց երկու մասերն էլ ունեն համադասական հարաբերություն»³. օրինակ՝ *դեզադեզ, գունդագունդ, հեզանագ, շեղջաշեղջ* և այլն: Սակայն սովորաբար բարդության բաղադրիչ մասերի հարաբերությունը ստորադասական է. բաղադրիչներից առաջինը ըստ իմաստի երկրորդի լրացումն է:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թեքվող խոսքի մասերն ավելի լայն հնարավորություններ ունեն բառաբարդման համար, քանի որ նրանց քերականական կարգեր ունենալը օժանդակում է բարդ բառեր կազմելուն, բարդության կազմի մեջ մտնող հիմքերի փոխհարմարվելուն:

Բարդությունների բաղադրիչները, երբ վերածում ենք բառակապակցության, միմյանց հետ որոշակի շարահյուսական հարաբերության մեջ են գտնվում, որով և բացատրվում է բարդության ներքին ձևը. օր.՝ *մատենադարան* բառի ներքին ձևն է «մատյանների դարան», որի առաջին անդամը լրացնում է երկրորդին: Երկուսը միասին ներկայացնում են հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցություն: Ինչպես նաև՝ *մատենագիր* «մատյան գրող» (ուղիղ խնդիր), *ջրակյաց* «ջրում ապրող» (տեղի պարագա):

Բարդությունների բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունները լինում են համադասական և ստորադասական:

Համադասական հարաբերությունները առավել հաճախ դրսևորվում են շաղկապական և հարակցական հարադրություններից ստացված կցական բարդությունների ժամանակ՝ *անցուդարձ, կերուխում*, սակայն, այնուամենայնիվ, կան քիչ թվով ածական հիմքերով բուն կամ իսկական բարդություններ, որոնք մերձիմաստ բաղադրական հիմքեր ունեն, ինչպես՝ *վեհարժեք, գիտարուեստ, տանդեմ, սահմանադուռ, բազմաթիվ* և այլն:

Ստորադաս բաղադրիչով բարդ բառերը գերակշիռ տեղ են գրավում արևմտահայերենի բառապաշարում: Այդպիսի բարդ

³ Մ. Մբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 201:

բառեր կազմվում են ստորադաս բաղադրիչներ ունեցող համարյա բոլոր կաղապարներով. որոշիչ + որոշյալ, հատկացուցիչ + հատկացյալ, գործողության օբյեկտ + գործողություն, գործողության հանգման առարկա + գործողություն, գործողության կատարման միջոց + գործողություն, գործողության կատարման ձև + գործողություն, գործողության կատարման տեղ + գործողություն, գործողության կատարման ժամանակ + գործողություն և այլն:

Արևմտահայերենի բարդ բառերի գերակշռող մասում հիմնական իմաստային կենտրոնը վերջին բաղադրիչն է: Վերջինս արտահայտում է այնպիսի իմաստ, որը կոնկրետանում է առաջին բաղադրիչի միջոցով: Ընդ որում, գերադաս բաղադրիչը կարող է լինել անվանական կամ բայական: Առաջինի դեպքում բարդության բաղադրիչների կապակցությունը հիշեցնում է անվանական բառակապակցություն՝ որոշիչ, հատկացուցիչ կախյալ բաղադրիչներով, իսկ երկրորդ դեպքում՝ բայական բառակապակցություն, որում կախյալ բաղադրիչները խնդիրներն ու պարագաներն են:

Այժմ ներկայացնենք, թե շարահյուսական ինչպիսի փոխհարաբերություններ են հնարավոր բառաբարդման կաղապարներում, երբ բաղադրիչներից մեկը բայական հիմք է:

Արևմտահայերենում բավականին տարածված են գոյական (մասամբ նաև այլ խոսքի մասերով) + բայահիմք կաղապարով կազմված բարդ բառերը, որոնցում սերող հիմքը, որն արտահայտված է անուն խոսքի մասերով, կարող է կատարել զանազան խնդիրների ու պարագաների պաշտոններ: Իսկ թե ինչպիսի լրացում կընդունի բաղադրող հիմքում հանդես եկող բայարմատը, պայմանավորված է վերջինիս բայիմաստով և սեռով: Եթե բարդության բայական բաղադրիչը ներգործական սեռի բայ է, ապա պարզ է դառնում, որ առաջին բաղադրիչը կարող է լինել կրող խնդիր: Իսկ եթե բարդության երկրորդ բաղադրիչն արտահայտված է չեզոք կամ կրավորական սեռի բայերով, առաջին բաղադրիչները լինում են անուղղակի խնդիրներ և պարագաներ:

Ռ. Մկրտչյանը «Ակնարկներ ժամանակակից հայոց լեզվի բառագիտության և տերմինաբանության» ժողովածուի «Խոսքի մասերի բառաբարդման կաղապարները ժամանակակից հայերենում» բաժնում նշում է. «Ընդհանուր առմամբ բայական գերադաս բաղադրիչներով բարդությունները կարելի է արտահայտել գործողության հետ կապված առարկաներ + գործողություն և գործողության հետ կապված հանգամանքներ + գործողություն ընդհանուր կաղապարներով, որոնք իրենց մեջ կարող են ընդգրկել մի շարք ենթատեսակներ՝ մասնակաղապարներ»⁴:

Գոյական + բայարմատ կամ բայահիմք կաղապարը բավական կենսունակ է ինչպես ժամանակակից արևելահայերենում, այնպես էլ արևմտահայերենում: Այս կաղապարում, բնականաբար, հիմնական իմաստն արտահայտվում է բայարմատով, իսկ սերող հիմքում գտնվող բաղադրիչը՝ այս դեպքում գոյականը, տարբեր իմաստներով ու հարաբերություններով լրացնում է գերադաս անդամին: Այս կաղապարով կազմված բարդությունները հնարավորություն ունեն արտահայտելու բայի և իր լրացումների բոլոր տեսակի շարահյուսական հարաբերությունները, որոնք արտահայտվում են զանազան հոլովներով ու կապերով: Վերը նշված կաղապարով կազմվում են գոյականներ և ածականներ:

Գոյական + բայարմատ կամ բայահիմք կաղապարով կազմված բարդությունները, ըստ Ս. Էլոյանի, ընդհանուր առմամբ արտահայտում են երեք հիմնական բառային իմաստ. 1. գործողության անվան (երբ բայարմատն ունի անորոշ դերբայի կամ բայանվան նշանակություն), 2. գործողի անվան կամ գործողի հատկանիշի (երբ բայարմատն ունի ենթակայական դերբայի նշանակություն), 3. գործողությունն իբրև հատկանիշ (երբ բայարմատն ունի հարակատար դերբայի նշանակություն)»⁵:

⁴ Ակնարկներ ժամանակակից հայոց լեզվի բառագիտության և տերմինաբանության, Ե., 1982, էջ 108:

⁵ Տե՛ս Վ. Դ. Առաքելյան, Ա. Հ. Խաչատրյան, Ս. Ա. Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Ե., 1979, էջ 333:

ա) Գործողության անվան իմաստ արտահայտող բարդություններ: Գոյականով և բայարմատով բաղադրված բարդությունների մի մասն արտահայտում է գործողության անվան իմաստ: Այս բառերը մեծ մասամբ այնպիսի վերացական գոյականներն են, որոնք անվանում են որևէ երևույթ, իրողություն և սակավ գործածականություն ունեն. օրինակ՝ *ծիրանավառ*:

բ) *Գործողի անուն արտահայտող բարդություններ*: Այս իմաստային խմբի բարդությունները կարելի է բաժանել երկու հիմնական տեսակի, որոնք արտահայտում են. 1. *գործողություն կատարողի անձի իմաստ՝ մորթապաշտ, անտառապահ, ակնաբույժ, վիրաբույժ, ջահակիր, պատմագիր, տառաստեղծ, լարախաղաց, փայտահատ* և այլն, 2. *գործողություն կատարող առարկայի, գործիքի, մեքենայի, երևույթի իմաստ. օր.՝ մարդատար, փռչեկուլ, ջրցան, կողմնացույց, ուրախաչափ, աղբատար, ցորենաքաղ, սերմնացան*:

Այս իմաստային խմբում բաղադրող հիմքում գտնվող բայական բաղադրիչը հիմնականում արտահայտում է ենթակայական դերբայի իմաստ:

3. *Գործողությունն իբրև հատկանիշ արտահայտող բարդություններ*: Հարկ է նշել, որ շատ դեպքերում բարդությունների շարահյուսական հարաբերությունները որոշելը բավական դժվար է, և հաճախ դրանք որոշվում են հարաբերական առումով՝ նկատի ունենալով բարդության առավել ընդունելի և առավել բնորոշ շարահյուսական հարաբերությունը:

Անվանական խոսքի մաս (գոյական, ածական, դերանուն) + բայարմատ (բայահիմք) կաղապարով կազմված բարդությունները շարահյուսական կապակցության վերածելիս կարող են արտահայտել հետևյալ հարաբերությունները՝ խնդրային, պարագայական և ենթակայական:

Ստորև կանդրադառնանք այս հարաբերություններին առանձին-առանձին՝ փորձելով ներկայացնել նրանց արտահայտած շարահյուսական հարաբերությունների նրբերանգները:

4. *Բարդությունների բաղադրիչների խնդրային հարաբերությունները*: Գոյական + բայարմատ (որոշ դեպքում էլ՝ այլ խոսքի մաս) կաղապարով կազմված բարդություններում դրսևորվում են խնդրային հետևյալ հարաբերությունները:

ա) *Ուղիղ խնդրային հարաբերություն*: Այս կաղապարով կազմված բարդություններում երկրորդ բաղադրիչն արտահայտված է բայով, իսկ առաջին բաղադրիչը կարող է լինել գոյական, սակավ դեպքում՝ նաև դերանուն, որոնք ցույց են տալիս այնպիսի առարկաներ, անձեր կամ որպես այդպիսիք մտածված երևույթներ, որոնք անհրաժեշտ են տվյալ գործողության կատարման համար. օր.՝ *արժեչափ, ապագայակերտ, լրասփիւռ, հայակերտ, հայրենակերտիչ, լրասփիւռ, զանձատրում, ճակատագրորոշ* և այլն:

բ) *Հանգման խնդրի հարաբերություն*: Այսպիսի հարաբերություն ունեցող բարդության սերող հիմքի գոյականը արտահայտում է սեռական-տրական հոլովի իմաստ: Այս կաղապարով հիմնականում կազմվում են ածականներ՝ *կրթանպաստ, հայաստանակեղրոն*:

գ) *Միջոցի խնդրի հարաբերություն*: Նման հարաբերություն արտահայտող բարդությունները հիմնականում հատկանշային իմաստ ունեն և կազմում են ածականներ, որոնց մի մասը ժամանակակից ըմբռնմամբ վերածվել է գոյականի: Բարդության մեջ գոյական բաղադրիչը արտահայտում է գործիական հոլովաձևի իմաստ՝ *ցեխապատ, մատնանիշ*:

դ) *Անջատման խնդրի հարաբերություն*: Այս կաղապարով հիմնականում կազմվում են ածականներ: Սակայն հանդիպում են նաև գոյականներ, որոնք արտահայտում են տարբեր անձերի, առարկաների անուններ: Այս կաղապարի գերադաս բաղադրիչը արտահայտում է այնպիսի մի գործողության գաղափար, որն ունի ծագելու, սերելու, ինչպես նաև մի բանից զրկվելու, մի բանից հեռանալու իմաստներ: Այսպիսի կազմություններում բարդության առաջին անդամը ունի բացառական հոլովի իմաստ՝ *դպրոցագուրկ, վարկագուրկ*:

5. *Բարդությունների բաղադրիչների պարագայական հարաբերությունները*: Պետք է նկատել, որ բարդությունների մեջ դրսևորվում են ոչ բոլոր պարագայական հարաբերությունները, իսկ եղածներն էլ դրսևորվում են ոչ հավասար ծավալով: Մեզ հանդիպած նորաբանությունների դեպքում առավել գործուն են տեղի և ժամանակի, մի դեպքում էլ պատճառի պարագայական հարաբերություն արտահայտող բարդությունները:

ա) *Տեղի պարագայական հարաբերություն*: Այս կադապարով կազմված բաղադրությունների ստորադաս բաղադրիչներն արտահայտում են տարածական հարաբերություններ, իսկ գերադաս բաղադրիչները՝ շարժման, ուղևորման գործողություն՝ *աշխարհացրիւ, հեռակապ, աշխատելադաշտ, աշխարհատարած*:

բ) *Ժամանակի պարագայական հարաբերություն* արտահայտող կադապարով կազմված բաղադրությունը փոխանվանաբար ածականից անցել է գոյականի համակարգը՝ *վերանորոգ*:

Բառերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բայական գերադաս բաղադրիչներով բարդ բառերն առանձնապես արգասավոր չեն գոյականներ կազմելիս, քանի որ այդպիսի կառուցվածք ունեցող բարդ բառերի մեծ մասն արտահայտում է հատկանշային հարաբերություն:

Նյութի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ ինչպես արևելահայերենում, այնպես էլ արևմտահայերենում գործուն են բառակազմական գրեթե նույն սկզբունքները: Նորակազմությունների բաղադրիչները միմյանց նկատմամբ ունեն մի շարք հարաբերություններ՝ հոլովական, շարահյուսական: Դրանցից յուրաքանչյուրն իր հերթին բաժանվում է ենթախմբերի:

Ключевые слова: неологизм, сложные слова, западноармянский язык, синтаксические отношения, словосочетание, форма, глагол, прямое дополнение.

А. С. Хачатрян - О некоторых словообразовательных особенностях неологизмов западноармянского языка. - Изучение неологизмов (неослово-

образований) всегда находилось в центре внимания лингвистов. В западно-армянской прессе компоненты (многокомпонентность) неологизмов связаны рядом отношений: падежных, синтаксических и т. д. Следует отметить, что во многих случаях довольно сложно определить синтаксические отношения компонентов сложных слов, и очень часто они определяются относительно, имея в виду более приемлемые, более типичные синтаксические отношения сложных слов.

В преобладающей части западноармянских сложных слов главный смысловой центр - последний компонент. Он выражает значение, которое конкретизируется посредством первого компонента. Причем главный компонент может быть именным или глагольным. В первом случае соединение компонентов сложного слова напоминает именное словосочетание: определение, несогласованное определение с зависимыми компонентами, а во втором случае – глагольное словосочетание, где зависимыми компонентами являются дополнения и обстоятельства.

Keywords: neologism, compound words, Western Armenian, syntactic relations, collocation, form, verb, direct object.

A. S. Khachatryan - On Some Word-forming Peculiarities of Neologisms in the Western Armenian Language. - The study of neologisms (new word formations) has always been in the focus of linguists' attention. In the Western Armenian press, the components of neologisms (multicomponent) are connected by a number of relations: case, syntax, etc. It should be noted that in many cases it is rather difficult to determine the syntactic relations of the compound words' components and very often they are defined relatively, meaning more acceptable, more typical syntactic relations of compounds.

In the prevailing part of Western Armenian compound words the main sense center is the last component. It expresses a meaning, which is concretized through the first component. Moreover, the main component may be nominative or verbal. In the first case, the connection of the compound word components resembles a nominal word combination: definition, attribute with dependent components, and in the second case - a verbal collocation, where the dependent components are objects and adverbials.